

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Fırat University Journal of Social Science
Cilt: 13, Sayı: 2, Sayfa: 375-392, ELAZIĞ-2003

TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE XVI. YÜZYILDA HUMUS ŞEHİRİ

*The City of Homs in The Sixteenth Century According to The Tahrir
Defterleri*

Enver ÇAKAR

Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Elazığ
ecakar@firat.edu.tr

Özet

Bu çalışmada, tahrir defterlerinde yer alan bilgiler ışığında XVI. yüzyılda Humus şehrinin fizikî görünümü ile mahalleleri ve nüfusu tespit edilmeye çalışılmıştır. Humus, XVI. yüzyılda Haleb ve Şam gibi büyük şehirlerden biri olmayıp, idarî bakımdan 5 mahalleye taksim edilmiştir. Fakat, XVI. yüzyılın sonlarına doğru Türkmen mahallesinin de kurulmasıyla şehirdeki mahalle sayısı 6'ya çıkmıştır. Büyük mahalleler kendi içlerinde zुकak adı verilen alt birimlere ayrılmıştı ve her sokağı devlet nezdinde temsil eden bir temsilcisi vardı. Humus şehri nüfus bakımından da kalabalık değildi. Takriben 20-25 bin civarında olan şehir nüfusunun asıl önemli kısmını Müslümanlar teşkil etmekle birlikte, şehirde Hristiyan ve Yahudiler de yaşamaktaydı.

Anahtar Kelimeler: Humus, Suriye, mahalle, nüfus.

Abstract

This study examines the quarters and the population of the city of Homs in the sixteenth century. Also, it examines the baths, the mills, the khans and the markets of this city, according to the tahrir defterleri (the tax registers). Homs had six quarters (mahalla) which were known as Bâb Derîb, Bâb Tûdmûr, Firâvân, Bâb Dimaşk, Turkoman and Seyyid Hâlid b. Velîd at that time. The quarters divided into the zuqaqs and each of them was managed by a kethüdâ. Approximately, the urban population was 20-25.000 and the most of this population were Muslims. But, also, there were Christians and Jews in this city. The population of Homs was smaller than Aleppo and Damascus in the sixteenth century.

Key Words: Homs, Syria, quarter, population.

Orta Suriye’de tarıma elverişli büyük bir ovanın ortasında ve Âsi nehrine bir km. uzaklıkta ve onun bir kanalı üzerinde kurulmuş olan Humus şehri (Hıms ve Hums olarak da telaffuz olunmaktadır) Şam ve Haleb arasında önemli bir geçiş noktasında bulunmaktadır. Bu bölge M.Ö. 3000 yılından beri meskûn bir yer olup, şehir Seleucos Nikator (M.Ö. 305-280) tarafından kurulmuş, M.Ö. 64 yılında Pompeius döneminde Roma İmparatorluğu’na katılmış ve İmparator Domitianus zamanında (M.S. 51-96) da *Emesa* adını almıştır. 637 yılında Ebu Ubeyde b. Cerrâh ve Hâlid b. Velîd kumandasındaki İslâm orduları tarafından fethedilen Humus bundan sonra sırasıyla Emeviler ve Abbasiler’in idaresine girmiştir. IX. yüzyılın sonunda Abbasi otoritesinin zayıflamasından faydalanan Tolunoğulları burayı ele geçirmişlerdir. Daha sonra Karmatiler’in yönetimine geçen Humus, 944 yılında Hamdaniler’in eline geçmiş ve zaman zaman Bizans imparatorlarının da işgaline uğramıştır. Hamdaniler’den sonra Mirdasiler’in, ardından da bütün Suriye’yi ele geçiren Fatimiler’in yönetimine geçen Humus, 1090 yılında Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından zabtedilmiş ve Melikşah burayı Tâcüddevle Tutuş’un yönetimine bırakmıştır. Tutuş’un ölümünden sonra oğlu Dukak’ın eline geçen Humus, 1137’de Zengiler’in, 1175’te Eyyûbiler’in, Moğol istilasından sonra da 1260’ta Memlûklar’ın yönetimine geçmiştir. Humus şehri nihayet Yavuz Sultan Selim’in Suriye ve Mısır seferi sırasında 1516’da Osmanlı hakimiyeti altına girmiştir¹.

Humus, Osmanlı hakimiyetine geçtikten sonra önce Şam beylerbeyiliğine bağlı bir sancak olarak teşkilatlandırılmış ve sancakbeyliği de *İhtiman oğlu*’na verilmiştir². Fakat, kısa bir zaman sonra Hama sancağı ile birleştirilerek *Hama ve Humus* sancağı adı altında tek sancak haline getirilmiş olup, 1522 yılında bu sancak, Hama ve Humus kazalarından meydana geliyordu³. XVI. yüzyılın ortalarına doğru bu iki merkez birbirinden ayrılarak yeniden her biri müstakil sancak yapılmış ve bunlardan Humus sancağı yeni teşkil edilmiş olan Haleb beylerbeyiliğine dahil edilmiştir⁴. Buna göre, Humus’un kuzeyinde *Hama*, güneyinde *Şam*, doğusunda *Tedmür* ve batısında da *Trablus* sancakları yer alıyordu. 1565’ten önce tekrar Şam beylerbeyiliğine bağlanan Humus, nihayet 1579’da Trablusşam beylerbeyiliğinin teşkiliyle birlikte bu yeni eyalete dahil edilmiştir⁵.

Humus sancağı, Kanuni döneminde *Humus*, *Hısnü’l-Ekrâd* ve *Menâsif* olmak üzere 3 nahiyeden meydana geliyordu. Sancağın kazaları ise *Humus* ve *Hısnü’l-Ekrâd* idi⁶. Bunlardan Hısnü’l-Ekrâd kazası XVI. yüzyılın başlarında Trablus sancağına bağlıydı⁷.

¹ Humus’un tarihi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Robert Mantran, “Humus” mad., *TDV İslam Ansiklopedisi*, X, s. 370-373; M. Sobernheim, “Humus” mad., *İslam Ansiklopedisi*, V/1, s. 588-590; N. Elisséeff, “Hıms” mad., *The Encyclopaedia of Islam*, III, s. 397-402.

² Hoca Sadettin, *Tâcü’t-Tevârih*, II, İstanbul, 1279, s. 340.

³ Enver Çakar, “Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu’nun İdarî Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/1 (Elazığ, 2002), s. 277.

⁴ Enver Çakar, “XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIII/1 (Elazığ, 2003), s. 360-361.

⁵ Enver Çakar, “XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı”, s. 362-363.

⁶ *Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi (=TKA)*, *Tapu-Tahrir Defteri (=TD)*, nr. 179; *Başbakanlık Arşivi (=BA)*, *TD*, nr. 281.

Bilindiği gibi, Osmanlı devletinde yeni fethedilen bölgelerde genel vaziyeti ve vergi kaynaklarını tespit etmek amacıyla hükümet tarafından görevlendirilen memurlar tarafından genel sayımlar yapılır ve bu sayımların sonuçları *Tahrir Defteri* adı verilen defterlere kaydedilirdi. Daha sonra, ihtiyaç halinde veya padişah değişikliği sebebiyle bu sayımlar yenilenirdi. Dolayısıyla, Tahrir Defterleri, Osmanlı devletinin timar sistemi uygulanan topraklarındaki vergilendirilebilir ekonomik faaliyetlerin ve insan kaynaklarının tespitinde oldukça önemli kaynaklardır⁸.

Osmanlı döneminde, 1516-1594 yılları arasında, Humus'un 4 defa tahriri yapılmıştır. Bu tahrirlerden ilki fetihden hemen sonra *Ebu'l Fazl* tarafından yapılmış olup⁹, bu tahririn neticelerinin yer aldığı defter elimizde mevcut değildir.

Humus'un ikinci defa tahriri 933 (1526/27) yılında Trablus kadısı *Ali b. Ahmed* tarafından yapılmıştır. Bu defter, Hama ve Humus'un tahrir neticelerini ihtiva etmektedir ve Başbakanlık Arşivi'nde Tapu-Tahrir Defterleri Tasnifinde 418 numarada kayıtlıdır. Söz konusu defterin, dibace ve kanunnâmesi ile Hama şehrinin yer aldığı baş tarafı ise ayrı bir defter halinde yine Başbakanlık Arşivi Tapu-Tahrir Defterleri tasnifinde 137/1'de kayıtlıdır.

Humus'un üçüncü defa tahriri Haleb Defterdarı *Muhammed Çelebi* tarafından yapılmış ve tahrir defteri 959 (1552) yılında tamamlanmıştır. Bu zamanda Hama ve Humus birbirinden ayrılıp her biri müstakil sancak yapıldığı için, Humus'un tahrir defteri de müstakildir ve Başbakanlık Arşivi'nde Tapu-Tahrir Defterleri tasnifinde 281 numarada kayıtlı bulunmaktadır.

Humus, 978 (1570-71) yılında dördüncü defa tahrir edilmiştir. Tahrir sonuçlarının yer aldığı mufassal defteri yine Başbakanlık Arşivi Tapu-Tahrir Defterleri tasnifinde 502 numarada kayıtlıdır.

Humus'un XVI. yüzyıla ait son tahrir defteri ise 1594 tarihlidir ve Tapu-Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadîme Arşivi'nde 179 numarada kayıtlıdır. Tahririn ne zaman tamamlandığı hususunda defterde herhangi bir bilgi yer almamakla birlikte,

⁷ Enver Çakar, "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 Yılında...", göst. yer.

⁸ Tahrir ve tahrir defterleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İncelik, *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1987; Ö. Lütfi Barkan, "Tahrir defterlerinin istatistik verimleri hakkında bir araştırma", *IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 10-14 Kasım 1948*, Ankara, 1952, s. 290-294; Aynı yazar, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X, (1951-1953), s. 1-24; Aynı yazar, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve Hâkana mahsus istatistik defterleri (I)", *İÜİFM*, II/1 (1940), s. 20-59, Feridun M. Emecen, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri, 28-29 Mayıs 1990, Bildiriler*, İstanbul, 1991, s. 143-156; Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara, 1985; Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, XXII (1991), s. 429-439; Aynı yazar, "Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (derleyenler: Halil İncelik, Şevket Pamuk), T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000, s. 16-27; Margaret L. Venzke, "The Ottoman Tahrir Defterleri and Agricultural Productivity", *Osmanlı Araştırmaları*, XVII (1997), s. 1-61.

⁹ Hoca Sadettin, II, s. 378.

defterde 1119 (1707) tarihinde yapılmış tashihlerin yer alması, bunun Humus'un XVI. yüzyılda hazırlanmış son tahrir defteri olduğunu göstermektedir. Zaten defterde yer alan bilgiler de bunu teyit etmektedir. Diğer taraftan, Hama, Humus ve Trablus genellikle aynı dönemlerde tahrir edildikleri için, bu defterin de 1594/1595 (1003) tarihli olduğu hususunda hiçbir şüphemiz yoktur. Çünkü, Hama ve Trablus sancaklarının da 1003 (1594/1595) tarihli mufassal defterleri vardır¹⁰.

I. Kale, Sosyal ve İktisadî Yapılar

Humus şehrinin göze çarpan en önemli yapısı kalesidir. Bu kale yığma bir tepe üzerinde taştan inşa edilmiş sağlam bir yapı olup, batıya açılan demirden bir kapısı vardı. Kalenin dört bir etrafında hendeği yoktu ve iç kısmında evler yer alıyordu. Ayrıca, kalenin iç kısmında oturan ve onun yönetiminden sorumlu olan bir dizdarı ile yeterli miktarda kale erleri vardı. Şehrin su ihtiyacı bir kanalla Âsi nehrinden temin ediliyordu. Kalenin iç kısmında yer alan camisi (*Camii's-Sultan*) geniş ve büyük değildi¹¹. Şehrin etrafında bazı bostanlar ve ziraat yapılan küçük araziler yer alıyordu. Nitekim, 1552 tarihli tahrir defterinde öşür alınan 8 tane bostan ve arazinin kaydı yer almaktadır¹².

Şehrin en önemli camisi *Ulu Camii (Camii'l-Kebîr)* idi. Nureddin'in yaptırdığı bu camiye vakfedilmiş çeşitli gelir kaynakları vardı. Bunlardan biri de 2 tane arazinin arasında yer alan kavak ağaçlarıydı ve Kasım Paşa onları söz konusu cami için vakfetmişti¹³. Çarşıların merkezinde yer alan Ulu Camii muhtemelen Güneş Tapınağı ve Saint Jean Katedrali'nin arsası üzerine inşa edilmiş olup, haç biçiminde on üç tonozla üç mihraptan oluşan kapalı iki kemer gözlü, dikdörtgen şeklinde geniş bir binadır. Harim on bir büyük kapı ile avluya açılmaktadır. Avluda siyah ve beyaz mermerle döşeli bir son cemaat yeri ve abdest almak için küçük bir havuzu vardır. Kuzey kısmında revak altında yedi oda bulunurken batı tarafı abdesthanelere ayrılmıştır. Şehrin diğer camileri ise *Ebû Lübâde*, *Fezâil*, *Ömerî* ve *Sirâc* adlı camilerdir¹⁴. Ayrıca, 1526 tarihli tahrir defterinde *Şeyh* ve *Şihâb* adlı camilerle *Ebrâr Mescidi*'nden de bahsedilmektedir.

Nûrî Bimarhanesi XVI. yüzyılda Humus'un tek hastahanesi durumundaydı. *Nûriye*, *Küçükî*, *Hüssâmiye* ve *Asrûniye* medreseleri ise şehrin eğitim-öğretim kurumlarıydı. Büyük Arap fatihlerinden olan Hâlid b. Velîd'in mezarı da Humus şehrinde yer alıyordu

¹⁰ M. Mehdi İlhan, "The Ottoman Archives and Their Importance for Historical Studies: With Special Reference to Arab Provinces", *Belleten*, LV/213 (1991), s. 434-435.

¹¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, (Ahmed Cevdet tab'ı), c. III, İstanbul, 1314, s. 63-64.

¹² *BA, TD, nr. 281*, s. 53.

¹³ *BA, TD, nr. 418*, s. 463.

¹⁴ Robert Mantran, "Humus" mad., s. 373; M. Sobernheim, "Humus" mad., s. 589.

ve buraya vakıflar bağlanmıştı. Ayrıca, *Rüstem Paşa* tarafından yaptırılan bir tekkenin de vakıfları vardı. Diğer vakıf eserleri ise *Nuriye Hangâhı*, *Küçükiyye Türbesi*, *el-Çöğenderiyye Türbesi*, *Adeviyye Zâviyesi*, *Şeyh Ahmed er-Rufâi Zâviyesi* ile bir *Mektebhâne* idi¹⁵.

Öte taraftan, Humus'a hayat veren Âsi üzerinde bu zamanda nehir nakliyatının yapıldığını da görmekteyiz. Âsi üzerinde nakliyatı temin edebilmek maksadıyla 1552'de 20 tane vasıta çalışıyordu. Tahrir defterinde “merkeb” olarak zikredilen bu vasıtaların her birinden 200 akçe vergi alınıyordu¹⁶.

Konar-göçer olan Arap tâifeleri şehre girecekleri zaman onlardan “âdet-i pişkeş” adıyla muayyen bir vergi alınırdı. 1526'da bu taifelerden olan *Âl-i Fazl*'dan 8 bin akçe, *Âl-i Musa*'dan da 6 bin akçe alınmıştır. Memlûklardan beri süregelen bu vergi Osmanlı döneminde sancakbeyi haslarına dahil edilmiştir¹⁷. Fakat, bundan sonraki dönemlerde Arap taifeleri artık şehre sokulmadıkları için bu kalemden herhangi bir gelir de elde edilememiştir¹⁸.

Humus şehri ticarî bakımdan fazla gelişmemişti. Şehirde XVI. yüzyılın başlarında 5 tane han (ya da kervansaray) ile birkaç tane küçük çarşı bulunuyordu ve ticarî hayat bu mekânlarda cereyan ediyordu. Şehir, Âsi nehri yakınında kurulduğu için burada çok sayıda su değirmeni ile hamamlar da yer alıyordu ki, bunlar hakkında aşağıda ayrı başlıklar altında detaylı bilgi verilecektir. Ayrıca, Âsi gölünde bulunan bir dalyanda Humus ve Trablus'un köylerinden gelen balıkçılar balık avlarlar ve bunun için devlete her yıl muayyen bir vergi öderlerdi. Dalyan mukataasının yıllık geliri 1526'da 1.650 akçe olup¹⁹, bu dalyan bundan sonraki yıllarda *Rüstem Paşa Tekkesi* vakfına dahil edilerek yine bu vakfa dahil olan bir değirmen ile birlikte mukataaya verilmiştir. Bu mukataanın yıllık geliri 1570 ve 1594'te 6 bin akçe idi²⁰.

Kumaş yapımı ve ticareti Humus ekonomisinde çok önemli bir yer işgal ediyordu. Kumaş ticaretinden alınan vergi (dellâliye vergisi) mukâtaa yoluyla toplanıyordu ve yıllık

¹⁵ Mehmet İpşirli, “A Preliminary Study of The Public Waqfs of Hama and Homs in The XVI Century”, *Studies on Turkish-Arab Relations*, İstanbul, 1986, s. 122.

¹⁶ *BA, TD, nr. 281*, s. 51

¹⁷ *BA, TD, nr. 418*, s. 458.

¹⁸ “Arab vilâyete dahil olmasın deyü emr olunmağla bi'l-fi' il nesne hasıl olmaz”, *BA, TD, nr. 281*, s. 51.

¹⁹ *BA, TD, nr. 418*, s. 458.

²⁰ *BA, TD, nr. 502*, s. 57; *TKA, TD, nr. 179*, vrk. 20^b.

geliri 1526'da 1.920 akçe idi²¹ Fakat, bundan sonraki yıllarda bu gelir ihtisâb ve diğer bazı gelir kalemleriyle birlikte mukataaya verildiği için bunun gelirini ayrı olarak tespit edebilmek mümkün değildir. 1594'te kumaştan tahsil edilen damga resmi 40 bin akçe idi. Diğer taraftan, şehirde ipek ticareti de yapılıyordu. Humus'a gelen ipek, muayyen bir yerde tartılır ve miktarına göre bundan "mizân vergisi" alınır. Yine mukâtaa yoluyla toplanan bu verginin yıllık geliri 1526'da 5.760 akçe idi²².

Humus sancağı kanunnâmesinde kumaş ve ipekten ne şekilde ve hangi miktarlarda vergi alınacağı açık olarak izah edilmiştir. Buna göre, Mısır'dan ve başka yerlerden Humus'a gelen ve veresiye satılan kumaşın her bin osmanîsinden²³ on akçe dellâliye vergisi alınır. Fakat, bu kumaş nakit olarak satılırsa vergi alınmazdı. Ayrıca, Humus'ta üretilen kumaştan da dellâliye vergisi alınmazdı. Şehre satılmak için getirilen ipeğin ise her rıtlından²⁴ dört osmanî alınır²⁵.

Humus şehrinde XVI. yüzyılın ikinci yarısında (1571'den sonra) bir boyahane de yapılmış ve buradan 1594'te yıllık 15 bin akçe vergi alınmıştır.

Ulu Camii yanında 89 tane dükkân vardı ve bunların yıllık geliri 1526'da 12.003 akçe olup, bunun tamamı Ulu Camii vakfı idi²⁶. Ayrıca, şehirde 47 tane vakıf dükkân daha vardı. Bunların da toplam geliri 1526'da 4.126 akçe idi ve gelirinin tamamı Nûriye Medresesi'ne vakfedilmişti²⁷.

Humus şehrinde gayr-i müslimlere ait olan bir meyhanenin mevcut olduğunu da görmekteyiz. Burası Müslümanların kutsal ayları olan Receb, Şa'ban ve Ramazan aylarında kapatılırdı. Gayr-i müslimler dışardan getirdikleri ve kendileri için işledikleri şarabın her iki batmanına bir akçe vergi öderlerdi ve bunun yıllık geliri 1526'da 8.160 akçe, 1552'de 6 bin akçe, 1570'te 8.100 akçe, 1594'te de 12 bin akçe idi²⁸. Bu meyhanenin geliri 1526'da mukataa yoluyla toplanıyordu ve padişah hassı idi. Bundan

²¹ BA, TD, nr. 418, s. 458.

²² BA, Aynı defter, göst. yer.

²³ Suriye, Filistin ve Irak'ta akçeye *osmanî* denilmekteydi (Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul, 1999, s. 107-108).

²⁴ Humus'ta bir *ritl* Ortaçağ'da 2,7 kg. idi (Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990, s. 38.

²⁵ 933 (1526) Tarihli Hama ve Humus Kanunnâmesi, Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c. 5, İstanbul, 1992, s. 670.

²⁶ BA, TD, nr. 418, s. 463.

²⁷ BA, Aynı defter, göst. yer.

²⁸ BA, TD, nr. 418, s. 463, s. 458; BA, TD, nr. 281, s. 51; BA, TD, nr. 502, s. 58; TKA, TD, nr. 179, s. 20^b.

sonraki dönemlerde ise sancakbeyi haslarına dahil edilmiştir.

İslâm şehirlerinin genelinde olduğu gibi, Humus şehrinde de belirli iş alanlarında uzmanlaşmış küçük çarşılar ile belirli malların satıldığı pazarlar yer alıyordu. Büyük Çarşı (*Sukü'l-Kebîr*), Demirciler Çarşısı (*Sûk-ı Haddâdîn*) ve Marangozlar Çarşısı (*Sûk-ı Neccârîn*) şehrin tespit edebildiğimiz önemli çarşılarıdır. Ayrıca, şehirde at, eşek ve katır gibi binek ve yük hayvanlarının satıldığı bir pazar yeri vardı ve burada yapılan alış-verişten muayyen bir vergi alınırdı. Mukataa yoluyla toplanan bu verginin yıllık geliri 1526'da 360 akçe idi. Bu pazarın vergisi bundan sonraki yıllarda mizân-ı harîr, ihtisâb ve kumaş dellâliyesi ile birlikte mukataaya verilmiştir.

Şehirde ticarî faaliyetlerden alınan ve muhtesip tarafından toplanan ihtisâb vergisinin yıllık tutarı 1526'da 54 bin akçe idi. Bu vergi bundan sonraki yıllarda diğer vergi kalemleriyle birlikte mukataaya verilmiş olup, yıllık geliri 1552'de 100 bin akçeye, 1570'te 200 bin akçeye ve 1594'te de 225 bin akçeye yükselmiştir. Dolayısıyla, bu gelirlerden hareketle, şehirdeki iktisadî faaliyetlerin de düzenli bir biçimde arttığı söylenebilir.

-Hanlar

Hanlar hakkında en detaylı bilgi 1526 tarihli tahrir defterinde yer almaktadır. Bu defterde vakıf olan tüm hanların isim ve gelirleri ayrı ayrı zikredilmiş ve bu hanlarda hangi malların satıldığı derkenarlarında ifade edilmiştir. Diğer defterlerde ise sadece geliri devlete ait olan bir handan (Leben Hanı) bahsedilmiştir.

Humus şehrinde 6 tane hanın ismini tespit edebilmekteyiz ki bunlar; *Ham*, *Dengiz*, *Cedîd*, diğer *Cedîd* ve *Tahîn* adlı hanlardı.

Bâb-ı Cami'deki *Dengiz Hanı*'nın yıllık geliri 1526'da 200 akçe idi. Bu han vakıf ve mülk olup, geliri 3 hisseye taksim edilmişti. Bu hisselerden vakıf olan 16 kırâtı²⁹ yani 133 akçesi Seyyid Ali el-Hâşimî evladına, 4 kırâtı olan 33,5 akçesi Zeyneddin b. Seyyid eş-Şâfî'î mülküne, diğer 4 kırâtı (33,5 akçesi) da Alaeddin b. Ebu'l-Fazl mülküne tahsis edilmişti³⁰.

Dâliye adıyla da bilinen Bâb-ı Camiü'l-Kebîr'deki *Cedîd Han*'ın yıllık geliri 1526'da 4.800 akçe idi. İki hisseye ayrılmış olan bu hanın gelirinin yarısı (yani 2.400 akçesi)

²⁹ Kırât, Suriye'de bir bütünün 1/24'ine denir.

³⁰ *BA, TD, nr. 418*, s. 459.

Yahşi Bey vakfına, diğer yarısı da Zeyneddin b. Ömer eş-Şâfi'î vakfına verilmişti³¹.

Sûk-ı Nisâ'da olan *Cedîd Han*'ın yıllık geliri ise 1526'da 2 bin akçe idi. Bu gelirin 10,5 kıratı olan 874 akçesi Şemseddin b. 'Attâr'ın evlâdı ve zürriyetine, zürriyetin inkırâzı halinde ise Harameynü's-şerifeyne vakfedilmiştir. Gelirin 1,5 kıratı olan 126 akçesi yine Şemseddin el-'Attâr vakfı olup, Seydi Hâlid b. Velîd cihâdına tahsis edilmiştir. Bir başka hissesi olan 12 kıratı yani 1.000 akçesi de Mehmed b. Rahyeddin mülkü idi. Cedîd Han'da pirinç, bal, yağ, zeytin yağı, sabun ve bunların emsali olan şeylerle çeşitli meyveler satılır ve eski kanun üzere bacını muhtesip olanlar alırlar ve emnlere teslim ederlerdi. Ayende ve revende (yani hana gelip, gidenler) ve kervansaray kirasını da vakıf sahibi alırdı. Dâliye Hanı'nın sahibi olan Ömer Şâfi'î söz konusu malların Sûk-ı Nisâ'daki Cedîd Han'da değil de kendi hanında satılmasını isteyerek mevcut duruma karşı çıkmış, bunun üzerine Sûk-ı Nisâ'da olan Cedîd Han'ın sahibi İbn-i 'Attâr elindeki belgeleri getirip inceletmiş ve ehl-i vukûfdan olanlar da söz konusu malların fetihten beri bu handa satıldığına dair şahitlik etmelerinden dolayı bundan sonra da bu malların Sûk-ı Nisâ'da olan Cedîd Han'da satılması ve Bâb-ı Câmî'de olan Dâliye Hanı'nda satılmamasına karar verilmiş ve bu karar 1526 tarihli deftere de not olarak düşülmüştür³².

Sûk-ı Haddâdın'deki *Tahîn Hanı*'nın (Un Hanı) yıllık geliri 2 bin akçe olup, 6 kırâtı (500 akçesi) Mehmed b. 'Anter mülkü, diğer 6 kıratı (500 akçesi) Alaeddin b. Ebu'l-Fazl mülkü, 3 kıratı (250 akçesi) Nureddin es-Semâ'î mülkü, 5,5 kırat (458 akçesi) Takyeddin mülkü, 3,5 kıratı (240 akçesi) da Ahmed b. Nasır ve ortaklarının mülkü idi. Bu handa eskiden beri tahîn (yani un), süt (leben), sof, peynir (cübñ) v.b. mallar satılır ve bac vergisi eski kanun (kanun-ı kadim) üzere miri yani devlet için zabt olunur, ayende ve revende ile hücre kirasını ise mülk sahibi olanlar alırdı³³. Humus kanunnâmesinden anlaşıldığına göre Tahîn Hanı'na getirilip satılan unun her yükünden iki osmanî akçe muhtesip ve bir osmanî akçe de hancı alırdı. Türkmen taifesinin getirip sattıkları yoğurdun her eşek yükünden (hıml'ından) bir osmanî akçe alınırdı. Fakat, şehirlinin 'ulbe (muhtemelen bakraç) ile getirip sattığı yoğurttan vergi alınmazdı³⁴.

Bir başka han olan ve *Kassâbîn* adıyla da bilinen *Sağîr Han*'ın yıllık geliri 1526'da

³¹ BA, Aym defter, göst. yer.

³² BA, Aym defter, s. 460.

³³ BA, Aym defter, s. 459.

³⁴ 978 (1570/71) Tarihli Humus sancağı Kanunnâmesi, Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, VII, İstanbul, 1994, s. 800.

240 akçe idi³⁵. Bu hanın geliri tamamen Ulu Camii'ne vakfedilmişti. Bâbü'l-Câmi'de olan *Ham Hanı*'nın yıllık geliri de 1526'da 120 akçe idi ve geliri tamamen Hüssâmiye Medresesi'ne vakfedilmişti. Muhtemelen bu handa kumaş ve benzeri şeyler satılıyordu. Hana ait olan ve geliri Nurî Bimarhanesi'ne tahsis edilmiş olan arazinin geliri de 1526'da 20 akçe idi³⁶.

-Hamamlar

Hanlarda olduğu gibi, Humus şehrindeki hamamlar hakkında da sadece 1526 tarihli tahrir defterinde bilgi bulabilmekteyiz. Bu defterde yer alan kayıtlara göre, 1526'da Humus şehrinde 14 tane hamam yer almakta olup, bunlar; *Betrânî*, *Emir Ali*, *Sağır*, *Cedîd*, *Zeheb*, *Şihâb*, *Kaymaz*, *Kasyânî*, *Sirâc*, *Katît*, *'Afile*, *Nâ'ûra*, *Meydan* ve *Demnûr* adlı hamamlardı.

Betrânî Hamamı: Bâbü'l-Cami zahirinde yer alan bu hamamın yıllık geliri 1526'da 1.700 akçe olup, Abdülkerim el-Kârî tarafından tamamen kendi evladına ve zürriyetine vakfedilmişti³⁷.

Emir Ali Hamamı: Sukû'l-Kebîr'de yer alan bu hamamın 1526'da 300 akçe olan yıllık geliri 4 hisseye taksim edilmişti. Bu hisselerden 10 kırat ve 1 kıratın 1/6'sı olan 117 akçesi Şemseddin b. 'Acemî evladına ve zürriyetine, diğer 10 kırat ve 1 kıratın 1/6'sı (117 akçesi) Kutbeddin el-Hançerî? evladına ve zürriyetine, 3 kırat ve 1 kıratın 1/6'sı olan 40 akçesi Nasireddin b. Tayboğa? evladına ve zürriyetine vakfedilmişti. Geriye kalan 0,5 kırat yani 6 akçelik hisse de Ulu Camii'de mushaf-ı şerif okunması için vakfedilmişti³⁸.

Sağır Hamam: Sûk-ı Neccârîn'de yer alan bu hamamın 1526'da 800 akçe tutarındaki yıllık gelirinin 16 kıratlık hissesi yani 533 akçesi Şemseddin el 'Attâr evladı ve zürriyeti vakfi, 4 kıratı yani 133,5 akçesi Mehmed b. El-Kâşif'in mülkü, 2 kıratı (133,5 akçesi) da Zeyneddin b. El-Emir Mûslî'nin mülkü idi³⁹.

Cedîd Hamam: Bu hamamın yıllık geliri 1526'da 800 akçe olup, bunun 8 kıratı (266 akçesi) Halid b. Velid'in mezarı vakfi, 2 kıratı (67 akçesi) Zeyneddin es-Seyyidü's-Şâfi'î

³⁵ BA, TD, nr. 418, s. 459.

³⁶ BA, Aynı defter, göst. yer.

³⁷ BA, Aynı defter, s. 460.

³⁸ BA, Aynı defter, göst. yer.

³⁹ BA, Aynı defter, s. 461.

mülkü, 6 kıratı (200 akçesi) Ebubekir ve ortakları mülkü, 4 kıratı (133 akçesi) İbn-i Harrât vakfı, 1 kıratı (33 akçesi) Hacı Ahmed b. Tazîz vakfı, 3 kıratı (100 akçesi) da Hacı Mehmed b. Tazîz vakfı idi⁴⁰.

Zeheb Hamamı: Bu hamamın yıllık geliri 1526'da 400 akçe olup, bunun 6 kıratlık hissesi yani 100 akçesi Alaeddin er-Rimâ' evladı ve zürriyeti, kalan 18 kıratlık hissesi yani 300 akçesi de Mine'ş-Şâvîs et-Trablus ile Mehmed ve ortakları vakfı idi⁴¹.

Şihâb Hamamı: Bu hamamın yıllık geliri 1526'da 200 akçe idi ve bunun yarısı (12 kırat) Alaeddin el-Ba' adına, diğer yarısı da Vahyeddin es-Sekî evladına vakfedilmişti⁴².

Kaymaz Hamamı: Bu hamamın yıllık geliri 1526'da 600 akçe olup, 6 hisseye taksim edilmişti. Bu hisselerden 12 kıratı (300 akçesi) Mehmed b. Harb mülkü, 4 kıratı (100 akçesi) Ebrâr Mescidi vakfı, 3,5 kıratı (87,5 akçesi) Zeyneddin b. El-Mebnî evladı ve zürriyeti vakfı, 1 kırat ve ¼ kıratı (11,5 akçesi) Takyeddin eş-Şeyh Abd mülkü, 3,5 kıratı (78,5 akçesi) da Ömer b. El-'Acemî zürriyeti vakfı idi. Kalan 1,5 kıratlık hisse (16,5 akçesi) ise Şeyh Camii hatiplerine vakfedilmişti⁴³.

Kasyânî Hamamı: Bu hamamın yıllık geliri 1526'da 700 akçe idi ve bunun 3 kıratlık (87 akçe) hissesi Ömer b. Ez-Zehreyâvî mülkü, 21 kıratlık (613 akçe) hissesi de Ömer b. Yahya ve ortakları mülkü idi⁴⁴.

Sirâc Hamamı: Bu hamamın yıllık geliri 1526'da 800 akçe olup, bunun 16 kıratı yani 533 akçesi Şihâb el-Küçükî tarafından Şihab Camii'ne vakfedilmişti. Kalan 8 kıratlık hissesi yani 267 akçesi de Küçükî Medresesi vakfı idi⁴⁵.

Katîl Hamamı: Yıllık geliri 1526'da 200 akçe olup, gelirin tamamı Mehmed b. Musul evladı ve zürriyetine vakfedilmişti⁴⁶.

'Afile Hamamı: Bu hamamın yıllık geliri 1526'da 1.080 akçe idi ve gelirin tamamı Nurî Bimarhanesi'ne vakfedilmişti⁴⁷.

⁴⁰ BA, *Aynı defter*, göst. yer.

⁴¹ BA, *Aynı defter*, göst. yer.

⁴² BA, *Aynı defter*, s. 462.

⁴³ BA, *Aynı defter*, göst. yer.

⁴⁴ BA, *Aynı defter*, göst. yer.

⁴⁵ BA *Aynı defter*, göst. yer.

⁴⁶ BA, *Aynı defter*, s. 463.

⁴⁷ BA, *Aynı defter*, göst. yer.

*Nâ'ûra, Meydan ve Demnûr*⁴⁸ adlı hamamlar ise 1526'da harap durumda bulunuyorlardı.

-Değirmenler

Humus şehrindeki değirmenler hakkında en detaylı bilgiyi 1552 tarihli tahrir defterinde bulabilmekteyiz. Diğer tahrirlerde ise bu konuda hiçbir bilgi mevcut değildir. Bu defterdeki kayıtlardan anlaşıldığına göre, Humus şehrinde Âsi nehri üzerinde kurulmuş çok sayıda değirmen olup, bunlardan adlarını tespit edebildiklerimiz *Emirü'l-Mü'minîn, Cüdeyde, Sed, Hişâniye, Heycek* ve *Kâtib Piri* adlı değirmenlerdir.

Emirü'l-Mü'minîn Değirmeni: 6 taş kapasiteli olan bu değirmen 1552'de işletilmiyordu. Fakat, işletildiği zamanlarda üç hisseye taksim edilmiş olan gelirinin iki hissesini (8 ve 4 kırat) adları belirtilmemiş olan iki ayrı vakıf, bir hissesini (12 kırat) de devlet zabtediyordu⁴⁹.

Cüdeyde Değirmeni: 4 taş kapasiteli olan bu değirmenin yıllık geliri 1552'de 4 bin akçeydi. Bunun 5 kırat ve 1/16 kıratı yani 943 akçesi Mehmed b. İsa vakfı, 18 kırat ve 1/8 kıratı (3.057 akçesi) da devletin hissesiydi. Ayrıca, bu değirmene ait olan bir zeminin yıllık geliri de 80 akçe olup, Asrûniye Medresesi'ne vakfedilmişti⁵⁰.

Sed Değirmeni: *Bahr* adıyla da bilinen ve 3 taş kapasiteli olan bu değirmenin yıllık geliri 1552'de 2 bin akçe idi ve bunun 6 kıratı yani 500 akçesi Taceddin vakfına -ki bu vakıf Hameynü's-Şerifeyn'e bağlanmıştı, 18 kıratı olan 1500 akçesi de devlete aitti⁵¹.

Hişâniye Değirmeni: Bu değirmenin 1552'de 5.500 akçe olan yıllık gelirinin tamamı padişah haslarına dahil edilmişti⁵².

Heycek Değirmeni: Yine padişah haslarından olan ve 3 taş kapasiteye sahip bulunan bu değirmen 1552'de çalıştırılmıyordu⁵³.

Kâtib Piri Değirmeni: 5 taş kapasiteli olan bu değirmen Rüstem Paşa Tekkesi'ne vakfedilmişti. Defterdeki bilgilerden anlaşıldığına göre, daha önce harap durumda olduğu için, bu değirmenden devlet namına herhangi bir gelir sağlanamıyordu. Bundan dolayı, Yunus adlı bir sipahiye 75 sikke altın karşılığında satılmış; fakat, daha sonra, Vezir-i

⁴⁸ BA, Aynı defter, s. 461-462.

⁴⁹ BA, TD 281, s. 51.

⁵⁰ BA, Aynı defter, göst. yer.

⁵¹ BA, Aynı defter, s. 52.

⁵² BA, Aynı defter, göst. yer.

⁵³ BA, Aynı defter, göst. yer.

azam Rüstem Paşa tarafından bina olunan tekkelerine vakıf olması için, Humus sancağı beyi Mehmed Bey onu Yunus'dan satın alarak bahsi geçen tekkeye vakfetmiştir⁵⁴.

Yukarıda bahsettiğimiz bu değirmenlerden başka, Humus şehrinde tamamen mülk ya da vakıf olan değirmenler de vardı. Bu çeşit değirmenlerde devletin hissesi bulunmayıp, çalışır durumdaki değirmenlerin her bir taşı için yıllık 60 akçe vergi alınırdı. Bu şekilde, 1552 yılında Humus şehrinde yine Âsi nehri üzerinde kurulmuş olan 13 tane değirmen daha vardı. Bunların 1 tanesi 7 taş, 3 tanesi 6 taş, 4 tanesi 5 taş, 3 tanesi 2 taş, 1 tanesi de 1 taş kapasiteliydi. Ayrıca, 4 taş kapasiteli bir değirmen de harap durumdaydı⁵⁵. Buna göre, şehirdeki toplam değirmen sayısı 19 olup, bunların üretim kapasitesi de 77 taştan fazlaydı.

II. Mahalleler

Humus şehri, XVI. yüzyılda, tıpkı Anadolu şehirlerinde olduğu gibi, mahallelere, mahalleler de *zūkāk* (=sokak) adı verilen alt birimlere taksim edilmişti. Osmanlı şehrinde, mahallelerin bir sosyal birim olarak önemli rolleri vardı. Her şeyden önce mahalle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir. Osmanlı dönemindeki tanımıyla, aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleri ile birlikte ikamet ettikleri şehir kesimidir. Bu yönü ile İslâm şehri bir sosyal bütün değil, mahallelerden meydana gelen bir bileşim olarak tanımlanır⁵⁶. Mahalleler halinde örgütlenme, her topluluğun homojen bir toplumsal hücre oluşturacak biçimde bir araya gelme isteğinden kaynaklanmıştır. Böylece nüfusun daha kontrollü bir şekilde idaresi de mümkün olabilmektedir⁵⁷.

İslâm şehirlerinde Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanların kendi mahalleleri olduğu gibi, Müslümanlar arasında da Araplar, Kürtler ve Türkmenler gibi farklı etnik gruplar birbirinden ayrı olarak kendi mahallelerinde yaşıyorlardı. Hatta, nesep, kabile bağları veya aynı köylü olmak bile ikamet bölgelerinin teşkilinde önemli rol oynuyordu⁵⁸. Mahalleler, yalnız sosyal türdeşlerden ibaret olmayıp, aynı zamanda yönetim gayesi için bir araya gelmiş insan topluluklarını da ifade etmekteydi⁵⁹. Her mahallenin başında,

⁵⁴ BA, *Aynı defter*, göst. yer.

⁵⁵ BA, *Aynı defter*, s. 52-53.

⁵⁶ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara, 1995, s. 145.

⁵⁷ André Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, (çev. Ali Berktaş), İstanbul, 1995, s. 89.

⁵⁸ Ira M. Lapidus, "Muslim Urban Society in Mamlūk Syria", A. H. Haurani-S. M. Stern, *The Islamic City*, Oxford, 1970, s. 196-197.

⁵⁹ Ira M. Lapidus, *Aynı makale*, göst. yer.

bugünkü mahalle muhtarı gibi, mahalle sâkinlerinin sorunlarıyla ilgilenen ve devlet ile mahalle sakinleri arasındaki ilişkilerde aracı rolünü oynayan bir *kethüda* bulunurdu. Humus'ta her biri mahalle büyüklüğünde olan sokakların dahi kethüdaları vardı. Zira, 1526 tarihli tahrir defterinde, sokaklarda sakin olanların isimlerinin gösterildiği listelerin hemen başında yer alan şahısların genellikle kendi sokaklarına da ismini verdikleri ya da başka bir ifadeyle oturdukları sokağın onların ismiyle zikredildikleri görülmektedir⁶⁰. Dolayısıyla, bunların oturdukları sokağın temsilcileri olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı şehrinde vergi yükümlüsü reâyâ tahrir defterlerine ve diğer vergi kayıtlarına buldukları mahallelere göre ismen yazılmışlardır. Kanun nazarında mahalle sâkinleri birbirine müteselsilen kefindirler. Yani faili meçhul bir olayın aydınlatılması için toptan sorumlu tutulmuşlardır. Böylece, vergi mükelleflerinin hakkıyla tespiti ve vergilerin eksiksiz toplanmasının sağlanması ile merkezî otoritenin ve genel dirlik düzenin lâyıkıyla kurulması amaç edinilmiştir⁶¹.

Humus şehrinin 1526-1571 yılları arasında, *Bâb-ı Derîb*⁶², *Bâb-ı Tüdmûr*, *Firâvân*, *Bâb-ı Dimaşk* ve *Seyyid Hâlid b. Velîd* adlı 5 tane Müslüman mahallesi vardı. Bundan sonra *Tahte'l-Kal'at-i Cedîd-i Türkman* adlı mahallenin de kurulmasıyla 1594'te Humus şehrindeki Müslüman mahalle sayısının 6'ya yükseldiği görülmektedir. Bunlardan başka, 1526 yılı tahrir defterinde *Vehbe* adlı bir Hıristiyan mahallesinden de bahsedilmekte ise de, sonraki dönemlerde bu mahallenin adına artık tesadüf edilmemektedir. Humus'un mahalleleri içerisinde nüfus bakımından en büyük olanı Bâb-ı Dimaşk, en küçük olanı da Seyyid Hâlid b. Velîd idi. Fakat, daha sonra Tahte'l-Kal'at-i Cedîd-i Türkman mahallesinin kurulmasıyla onun yerini daha az nüfuslu olan bu yeni mahalle almıştır. Öte taraftan, nüfusun büyük çoğunluğu Müslümanlardan meydana gelmekle birlikte, Humus şehrinde Hıristiyan ve Yahudiler de bulunmaktaydı. Fakat, bunlar tahrir defterlerinde genellikle "cemâat" olarak zikredilmişlerdir.

Mahalle isimleri tetkik edildiğinde; Bâb-ı Tudmûr'un (Tedmîr ya da Tedmür olarak da telaffuz edilmektedir) Tedmir yönündeki, Bâb-ı Dimaşk'ın ise Dimaşk yani Şam

⁶⁰ Sonraki tahrirlerde bu temsilcilerin değişmiş olmasına rağmen, sokak isimlerinin yine onların adlarıyla anıldığı görülmektedir. Mesela, Bâb-ı Derîb mahallesinin sokaklarından olan Hacı Abdülvehhâb b. 'Attâr'ın ismi 1552'de sadece Hacı Abdülvehhâb, 1594'te ise 'Attâr olarak zikredilmiştir. Söz konusu Hacı Abdülvehhâb b. 'Attâr 1526'da bu sokağın kethüdası yani temsilcisi idi.

⁶¹ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Ekim 1976*, II, Ankara, 1981, s. 1270.

⁶² "Bâb-ı Zerîb", *BA, TD, nr. 418*, s. 420.

yönündeki sur kapısı civarında kurulduğu anlaşılmaktadır. Seyyid Halid b. Velid adlı mahalle ise, Arap fatihlerinden Halid b. Velid'in mezarının burada bulunmasından dolayı bu isimi almıştır. Sonradan Kale altında kurulan mahallenin de Türkmen mahallesi olduğu isminden anlaşılmaktadır.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, her mahalle sokaklara taksim edilmiştir. 1526'da Bâb-ı Derîb mahallesinin 12⁶³, Bâb-ı Tûdmûr mahallesinin 14⁶⁴ (1552'de 17, 1570'te 18 ve 1594'te 17), Firâvân mahallesinin 19⁶⁵ (1552'de 20, 1570'te 19 ve 1594'te 20) ve Bâb-ı Dimaşk mahallesinin de 23⁶⁶ (1552 ve 1570'te 22, 1594'te 17) tane sokağı vardı. Seyyid Hâlid b. Velid ve sonradan kurulan Türkmen mahallelerinin ise sokakları mevcut değildi. Dolayısıyla, şehirde toplam olarak 1526'da 68, 1552 ve 1570'te 71, 1594'te de 66 tane sokak yer alıyordu.

III. Nüfus

Humus tahrir defterlerinde şehirde oturan vergi nüfusu "hâne" ve "mücerred" olarak ifade edilmiş olup, bunlardan "hâne" deyimi evli olanları, "mücerred" deyimi de bekâr olanları göstermektedir. 1526 tarihli defterde mahalle ve sokaklarda oturan hane, mücerred, imâm, hatip, şerîf ve sipahilerle avârız vergisinden muâf olanlar fert fert işaret edilmişlerdir. 1552 ve 1570 tarihli defterlerde sadece hane, mücerred ve muâflar gösterilirken, 1594 tarihli defterde de hane ve mücerred ayırımı yapılmaksızın vergi mükellefi olanlar "nefer" olarak verilmiştir. Buna göre, Humus şehrinin toplam vergi nüfusu 1526'da 1.827 hane ve 129 mücerred ile toplam sayısı 76 olan muâf, imam, şerif, sipahi, hademe, müteveli ve sahib-i berattan, 1552'de 2.567 hane, 226 mücerred ve 20 muâftan, 1570'te 3.164 hane, 74 mücerredten, 1594'te de 3.351 neferden ibaret idi (bkz. Tablo-I).

⁶³ Beytü'l-'Ayt, Ca'abere, Cağârâ, Hacı Abdülkadir b. Kassâb, Hacı Abdülvehhâb b. 'Attâr, Hacı Mehmed Kerekî, İbn-i Libbâd, Mehmed veled-i Neccâr, Osman veled-i Şaktar, Şihâb, Tell 'Arrânî, Yunus es-Savvâk.

⁶⁴ İbn-i Soka, İbn-i Yahlâk, Kûrta, Şeyh Reşîd, Hacı Ahmed Keyyâfî, İbn-i Gazâl, Sayyâdîn, İbn-i Ferîde, İbn-i Nuseyr, El-Mastâh, Kırmîye, Mahîş, İbn-i Esmâ ve Eşref, İbn-i Erûs.

⁶⁵ Beyt-i Eyyûb, İbn-i Hamza, Şemsiye, Kesrevân, İbn-i Liyân, İbn-i 'Atîk, İbn-i Eşkelhâ, Feyyâz, Hacı Müferrec, El-Berânî, Hacı Şu'ayb, Şahin Nâmûsî, Şeyh Nureddin, İbn-i Tây, Hacı Mehmed 'Arikât, Şeyh Kasım, İbn-i Hamîdân, İbn-i Sâfî, Sûr.

⁶⁶ İbn-i Dûhîda, İzzeddin b. 'Asûmî, Hızır, Muhammed Karkâ', Ömer Sülûkî, Fırın, İbn-i Bedbevi, Da'vân, Hacı Ali Yürekci, İbn-i Kattân, Ali b. Eş-Şübfer, Ali b. Nuh, Muhammed veled-i Garâz, Şeyh Abdullah, Hacı Muhammed Çekmeci, En-Nişârî, Eytâm, İbn-i Fakî, Hammâmü's-Şihâb, Halef veled-i Hakîm, Fessâr, İbn-i Harrâd.

Tablo-I Şehir Vergi Nüfusunun Dinî Gruplara Göre Dağılımı

Dinî Gruplar	1526			1552			1570			1594
	Hane	Müc.	Diğer	Hane	Müc.	Muâf	Hane	Müc.	Muâf	Nefer
Müslüman	1.495	91	76 ⁶⁷	1.942	210	20	2.295	74	20	2.493
Hristiyan	304	34	-	576	16	-	815	-	-	815
Yahudi	28	4	-	49	-	-	54	-	-	43
Toplam	1.827	129	76	2.567	226	20	3.164	74	20	3.351

Şehir nüfusunun büyük bölümünü Müslümanlar teşkil ediyordu. 1526'da Bâb-ı Derîb mahallesinde 294 hane, 28 mücerred ve 14 muâf, Bâb-ı Tûdmûr'da 355 hane, 9 mücerred, 3 muâf, 22 şerif, 5 imam ve 1 sipahi, Firâvan mahallesinde 359 hane, 24 mücerred, 6 muâf ve 8 imam, Bâb-ı Dimaşk mahallesinde 462 hane, 30 mücerred ve 2 imam, Seyyîd Hâlid b. Velîd mahallesinde de 25 hane ile 15 hademe ve berat sahibi yer alıyordu. Buna göre, şehirdeki toplam Müslüman nüfusu 1.495 hane ve 91 mücerred ile 76 kişiden oluşan imam, sipahi, şerif ve muâflardan meydana geliyordu. Muâf olanlar, *Ca'fer-i Tayyâr* hazretlerinin mezâr-ı şeriflerinde sâkin olan *Kutbü'l-Ârifin Şeyh Cemâleddin*'in fukarâsından olup, bahsi geçen şeyhin hürmetine Osmanlı padişahları tarafından 'avârız-ı dîvâniyeden ve tekâlîf-i örfiyeden mu'âf ve müsellemler tutulmuşlardı.

Tablo-II Müslüman Vergi Nüfusunun Mahallelere Dağılımı

Mahalleler	1526			1552		1570		1594
	Hane	Müc.	Diğer	Hane	Müc.	Hane	Müc.	Nefer
Bâb-ı Derîb	294	28	14 ⁶⁸	371	36	391	31	530
Bâb-ı Tûdmûr	355	9	31 ⁶⁹	436	47	585	24	573
Firâvân	359	24	14 ⁷⁰	491	44	495	11	569
Bâb-ı Dimaşk	462	30	2 ⁷¹	571	79	708	6	682
Seyyid Hâlid b. Velîd	25	0	15 ⁷²	73	4	116	2	106
Tahte'l-Kal'at-i Cedîd-i Türkman		-	-	-	-	-	-	33
Toplam	1.495	91	76	1.942	210	2.295	74	2.493

⁶⁷ Muâf: 23, şerif: 22, imam: 15, sipahi: 1, hüddâm, mütevellî ve sahib-i berât: 15.

⁶⁸ Muâf: 14.

⁶⁹ Şerif: 22, imam: 5, sipahi: 1, muâf: 3.

⁷⁰ İmam: 8, muâf: 6.

⁷¹ İmam: 2.

⁷² Hüddâm, mütevellî ve sâhib-i berât: 15.

1552’de Bâb-ı Derîb mahallesinde 371 hane, 36 mücerred, Bâb-ı Tûdmûr’da 436 hane, 47 mücerred, Firâvân’da 491 hane, 44 mücerred, Bâb-ı Dimaşk’ta 571 hane, 79 mücerred, Seyyîd Hâlid b. Velîd mahallesinde de 73 hane, 4 mücerred olmak üzere, toplam olarak 1.942 hane ve 210 mücerred Müslüman vergi nüfusu bulunmaktaydı. Ayrıca, avârızdan muâf olan 20 nefer daha vardı.

1570’te Bâb-ı Derîb mahallesinde 391 hane, 31 mücerred, Bâb-ı Tûdmûr’da 585 hane, 24 mücerred, Firâvân’da 495 hane, 11 mücerred, Bâb-ı Dimaşk’ta 708 hane, 6 mücerred, Seyyîd Hâlid b. Velîd mahallesinde de 116 hane, 2 mücerred olmak üzere, toplam olarak 2.295 hane ve 74 mücerred Müslüman vergi nüfusu yer almaktaydı. Ayrıca, avârızdan muâf olan 20 nefer daha vardı.

1594’te Bâb-ı Derîb mahallesinde 530 nefer, Bâb-ı Tûdmûr’da 573 nefer, Firâvân’da 569 nefer, Bâb-ı Dimaşk’ta 682 nefer, Seyyîd Hâlid b. Velîd mahallesinde 106 nefer ve Türkmen mahallesinde de 33 nefer olmak üzere, şehirdeki toplam Müslüman vergi nüfusu 2.493 nefer idi.

Humus şehrindeki gayr-i müslim nüfus Hıristiyan ve Yahudilerden meydana geliyordu. Hıristiyanların sayısı Yahudilere nazaran daha fazlaydı. Şehirde, 1526’da 304, hane, 34 mücerred, 1552’de 576 hane 16 mücerred, 1570’te 815 hane, 1594’te de yine 815 nefer⁷³ Hıristiyan vergi nüfusu yer alıyordu.

1526’da Vehbe adlı mahallede 193’ü hane ve 22’si mücerred olmak üzere 215 nefer Hıristiyan yaşıyordu ve bunların cizye vergisi toplamı 8.450 akçe idi⁷⁴. Yine, Hıristiyan Ya’kubiyye cemaatinin 49 hane ve 10 mücerred vergi nüfusu vardı. Bunların da cizyeleri toplamı 1.600 akçe idi⁷⁵. Bir başka Hıristiyan cemaati 49 hane, Beşîrîn olarak adlandırılan bir cemaati de 13 hane, 2 mücerred vergi nüfusuna sahipti⁷⁶.

Bundan sonraki yıllarda Hıristiyanlar, Garbiyye, Ya’kubiyye, Melikiyye ve Beşîrîn olmak üzere 4 ayrı cemaat olarak zikredilmişlerdir. Melikiyye cemâati 9 ayrı sokakta yerleşmişlerdi ve bunların toplam vergi nüfusu 1552’de 343 hane ve 19 mücerred, 1570’te de 466 nefer idi. Garbiyye cemaatinin vergi nüfusu 1552’de 108 hane, 2 mücerred, 1570’te 153 nefer, Ya’kubiyye’nin 1552’de 94 hane, 7

⁷³ 1594’te Hıristiyan nüfus bir önceki deftere göre aynen yazılmıştır.

⁷⁴ BA, TD, nr. 418, s. 451-454.

⁷⁵ BA, Aym defter, s. 454-455.

⁷⁶ BA, Aym defter, s. 455-456.

mücerred, 1570'te 142 nefer, Beşîrîn'in ise 1552'de 31 hane ve 1570'te de 54 nefer idi.

Yahudilerin nüfusuna gelince; Humus şehrinde 1526'da 28 hane, 4 mücerred, 1552'de 49 hane, 1570'te 54 nefer ve 1594'te de 43 nefer Yahudi vergi nüfusu bulunmaktaydı.

Tahrir defterlerinde bir hânedeki kaç kişinin bulunduğu ve hânedeki fertlerin isimleri tek tek ifade edilmeyip, sadece yetişkin erkek nüfusu verildiği için, bu defterlerde yer alan nüfus verileri şehrin gerçek nüfusunu yansıtmamaktadır. Fakat, tahminî nüfus hesaplamalarında bugün bazı metotlar uygulanmakta ve hâne sayısı muayyen bir katsayı ile çarpılmak suretiyle tahminî rakamlar elde edilebilmektedir. Bu konuda Ö. Lütfi Barkan'ın "hâne" karşılığı olarak kabul ettiği 5 katsayısı pek çok araştırmacı tarafından benimsenmiş görünmekle birlikte, bu katsayıyı az bularak 7 katsayısını kullananlar olduğu gibi, bu katsayının daha küçük bir rakam olması gerektiğini savunan bilim adamları da vardır⁷⁷. Neticede, Humus şehrinin tahminî nüfusunu elde edebilmek için, bölgenin sosyal vaziyetini de göz önünde bulundurarak, bir haneyi, anne, baba ve 5 çocuk olmak üzere, ortalama olarak 7 kişi kabul ettiğimizde, muhtelif tarihlerdeki hanelerle imam, şerif, muâf ve sipahilerin toplam sayısını 7 katsayısıyla çarpmamız icap etmektedir. Fakat, tahrir defterlerinde belirtilen vergi nüfusundan başka, şehirde yönetim ve inzibat işlerinden sorumlu olanların da bulunduğunu gözden uzak tutmamalıdır. Mesela, bu zamanda (XVI. yüzyılda) Humus'taki muhtelif vakıflarda takriben 51 kişi görev yapmaktaydı⁷⁸. Sağlıklı bir sonuç elde edebilmek için, bu rakama askerîleri de dahil ettiğimizde toplam evli vergi nüfusuna en az 100 hane daha ilave etmemiz gerekir. Buna göre, Humus şehrinin tahminî nüfusu 1526'da 12.621, 1552'de 18.809, 1570'te de 22.988 kişiden ibaret olmaktadır. 1594'te ise, yukarıda da bahsettiğimiz gibi, vergi nüfusu hane ve mücerred ayrımı yapılmaksızın "nefer" olarak verilmiştir. Bunun tamamını evli kabul ettiğimizde, tahminî şehir nüfusu bu zamanda da 24.157 kişiden ibaret olmaktadır. Bu demektir ki, Humus şehrinin nüfusu 1526-1594 yılları arasında takriben % 92 civarında bir artış göstermiştir.

Tablo-III'te de görüleceği üzere, şehir nüfusunun 1526'da % 81,59'unu, 1552'de %76,74'ünü, 1570'te %73,54'ünü, 1594'te de % 75,14'ünü Müslümanlar teşkil ediyordu. Nüfusun ikinci önemli kısmını ise Hıristiyanlar meydana getiriyordu. Öyle anlaşılıyor ki,

⁷⁷ Nejat Göyünç, "Hâne" Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi*, XXXII (1979), s. 332.

⁷⁸ Mehmet İpşirli, *Aynı makale*, s. 123-124.

ticaretin canlanması bölgedeki Hıristiyan nüfusunun da bir ivme kazanmasına sebep olmuştur. Çünkü, Hıristiyanlar Avrupa ile olan ticarete daima aracı rolünü oynamışlardır. Yahudiler için ise aynı şeyi söylemek pek mümkün görünmüyor. Bunların nüfusu yüzyılın sonlarına kadar düzenli bir artış göstermekle birlikte, yine de Humus şehrindeki Yahudilerin sayısı Müslüman ve Hıristiyanlara nazaran oldukça düşük bir seviyededir.

Tablo-III Tahminî Şehir Nüfusu

Dinî Gruplar	1526	%	1552	%	1570	%	1594	%
Müslüman	10.297	81,59	14.434	76,74	16.905	73,54	18.151	75,14
Hıristiyan	2.128	16,86	4.032	21,44	5.705	24,82	5.705	23,62
Yahudi	196	1,55	343	1,82	378	1,64	301	1,24
Toplam	12.621	100	18.809	100	22.988	100	24.157	100

Sonuç

Humus şehri, XVI. yüzyılda nüfus bakımından çok kalabalık olmadığı gibi, ekonomik bakımdan da çok gelişmemişti. Eğer bir mukayese yapacak olursak, Humus bu zamanda Şam ve Halep şehirlerinin yanında âdeta bir kasaba görünümünde idi.

Humus'un şehir nüfusu XVI. yüzyıl boyunca 30 bini bulmamıştır. Nüfusunun asıl önemli kısmını Müslümanlar teşkil etmekle birlikte, şehirde Hıristiyanlar ve Yahudiler de yaşıyorlardı. Ancak, Yahudi nüfusu Müslüman ve Hıristiyan nüfusuna nazaran çok düşük bir seviyeydi.

Diğer taraftan, Humus şehri idarî bakımdan 5 mahalleye taksim edilmişti. Fakat, XVI. yüzyılın sonlarına doğru Türkmen mahallesinin de kurulmasıyla şehirdeki mahalle sayısı 6'ya yükselmiştir. Humus'taki büyük mahalleler kendi içlerinde zukak adı verilen alt birimlere ayrılmıştı ve her sokağı devlet nezdinde temsil eden bir yöneticisi bulunmaktaydı.

Şehrin, ekonomik faaliyetlerin cereyan ettiği büyük çarşısı ile bunun yakınlarındaki muhtelif küçük çarşıları ve belirli malların satıldığı hanları vardı. Bunların yanı sıra, Âsi nehri kıyısında kurulmuş olmasından dolayı Humus şehrinde çok sayıda su değirmeni ile hamamlar da yer almaktaydı.

Netice itibarıyla, XVI. yüzyılda Humus şehri nüfusu ve ekonomisiyle mütevazı bir şehir görünümündeydi.